

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАКОНОПРОЕКТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО Й МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

PROBLEMATIC ISSUES IN THE CONTEXT OF LEGISLATIVE DRAFTING UKRAINIAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Погорєлова З.О.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті розглянуто окремі нормативно-правові аспекти законопроекткування як важливого елемента законотворення в Україні, виду юридичної діяльності, що складається з певних послідовних стадій і має визначальний вплив на результат законодавчого процесу. Здійснено аналіз поточного стану законопроекткування в Україні, його нормативно-правового регулювання, особливостей наукового й організаційного забезпечення. Проаналізовано міжнародний досвід за окремими етапами проектування законів.

Ключові слова: законопроекткування, стадії законопроекткування, суб'єкти законопроектної діяльності, прогнозування та планування законопроекткування.

В статье рассмотрены отдельные нормативно-правовые аспекты законопроектирования как важного элемента законотворчества в Украине, вида юридической деятельности, который состоит из определенных последовательных стадий и имеет определяющее влияние на результат законодательного процесса. Осуществлен анализ текущего состояния законопроектирования в Украине, его нормативно-правового регулирования, особенностей научного и организационного обеспечения. Проанализирован международный опыт по отдельным этапам проектирования законов.

Ключевые слова: законопроектирование, стадии законопроектирования, субъекты законопроектной деятельности, прогнозирование и планирование законопроектирования.

This article explores some legal aspects of the legislative drafting as an important element of legislative process in Ukraine, as a kind of legal activity, which consists of some consecutive stages, has a determining influence on the final outcome of the legislative process. The analysis of the current state of legislative drafting in Ukraine, its legal regulation, the characteristics of the scientific and organizational support. Shows international experience in the design stage separate laws.

Key words: legislative drafting, legislative drafting stages, legislative activity subjects, legislative drafting forecasting and planning.

В умовах кардинальних політичних, соціальних та економічних зрушень, які відбуваються в суспільному житті України, перед парламентом стоїть завдання консолідації всіх політичних сил для стабілізації ситуації в державі. Одним із головних напрямів діяльності українського парламенту на цьому шляху є трансформація об'єктивних законів суспільного життя юридичною мовою у відповідній юридичній формі. Забезпечення високої якості законів має здійснюватися за допомогою комплексу заходів, важливе місце серед яких займають такі: удосконалення самої законопідготовчої діяльності та недопущення потрапляння недоброякісних законопроектів до Верховної Ради України.

На сьогодні проблеми вдосконалення, упорядкування та врегулювання процесу творення законів турбують також європейську спільноту, яка за останні роки має такі основні результати:

– запровадження в Європейському Союзі (далі – ЄС) комплексного системного підходу до вирішення проблеми вдосконалення законотворчого процесу; засобом реалізації цього комплексного системного підходу до вдосконалення законотворчого процесу стає використання правових інструментів ненормативного характеру (рекомендацій, настанов, планів дій тощо);

– розроблення й застосування Європейською Комісією дієвого механізму контролю якості ініціатив і пропозицій – оцінювання впливу;

– значне розширення кола залучених до консультацій із підготовки пропозицій та законодавчих ініціатив, зокрема інститутів та установ ЄС, незалежних експертів, громадян, неурядових організацій тощо;

– створення умов щодо зростання прозорості законотворчості завдяки використанню інформаційно-комунікативних технологій, що забезпечують можливість отримання оперативної, автентичної та повної інформації щодо законотворчого процесу [1, с. 98].

Реформування процесу продукування законів треба розпочинати з процесу створення, розробки й підготовки законопроектів. Підготовка законопроектів здійснюється на основі державних програм розвитку законодавства України, перспективних і поточних планів законодавчих робіт.

Планування – це визначення на основі прогнозування тих законів, які необхідно прийняти, враховуючи розвиток державно-правових процесів. Планування – процес розробки державних програм розвитку законодавства, перспективних і поточних планів законодавчих робіт, на основі яких здійснюється законотворчість [2, с. 6]. Як слушно стверджує О. Гаврилов, прогноз має

ймовірний характер, планування має імперативний характер. Якщо це офіційно затверджений план, то він стає обов'язковим для законодавчих органів [3, с. 7].

Офіційне затвердження пріоритетних напрямів формування національної системи законодавства, послідовність розробки, призначення суб'єктів, відповідальних за їх підготовку, відбувається за Державною програмою розвитку законодавства. На основі цієї програми формується перспективний план законодавчих робіт, який розробляється за дорученням Верховної Ради України чергового скликання на строк її повноважень. Стаття 19-1 Регламенту Верховної Ради України визначає: «З метою формування ефективної системи права Верховна Рада України затверджує перспективний план законотворчої роботи, як правило, на один рік, яким передбачається підготовка й розгляд проектів законів, які необхідно прийняти: 1) відповідно до вимог Конституції України; 2) з метою законодавчого забезпечення виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України; 3) у зв'язку з нагальною суспільною необхідністю правового регулювання певних правовідносин» [4].

У літературі відображено дві позиції щодо того, хто має право й повинен розробляти плани законопроектних робіт. Ми поділя-

ємо думку А. Мацюка: плани законопроектних робіт повинні розроблятися за дорученням парламенту [5, с. 82]. Серед науковців існує й протилежна думка: законодавчий орган повинен сам організувати та впорядковувати свою діяльність, тому плани законопроектних робіт повинні розроблятися й затверджуватися Верховною Радою України [6]. На нашу думку, така принциповість у цьому питанні не настільки важлива, адже головним є те, що плани, які розробляються за дорученням парламенту, Верховна Рада України сама затверджує й у випадку непогодження вносить свої корективи.

Планування законопроектних робіт – один з елементів наукового забезпечення законотворчого процесу. Велику увагу цьому питанню приділено також у законотворенні інших країн. У Фінляндії в Програмі уряду з вдосконалення складання законопроектів зазначено: «Планування законотворення, прями й непрямі ефекти, як і будь-які можливі альтернативи щодо нього, мають бути оцінені для кожної індивідуальної цільової групи. Ця оцінка має враховувати не тільки вплив на державну владу, а й на різні громадські групи, структури бізнесу та виробництва, а також вплив на навколишнє середовище. Без такої оцінки не можливо створити ефективний закон» [7].

Варто відзначити, що у Верховній Раді України спостерігалася тен-

денція до впорядкування процесу планування законодавчих робіт¹, про що свідчить і факт прийнятих Державної програми розвитку законодавства України до 2002 р., а також цільових галузевих програм, зокрема Програми розвитку державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні на 2010–2014 рр., Державних цільових програм у галузі культури на 2001–2005 рр. тощо. Вважаємо необхідною підготовку науково-практичних рекомендацій «Прогнозування й планування в законотворчому процесі». Заходи з планування законотворчої діяльності повинні мати в основі програмний документ, яким може слугувати Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» від 1 липня 2010 р. [8]. Зауважимо, що повною мірою реалізувати програми розвитку законодавства в державі можливо за умови усунення конкуренції законодавчої й виконавчої влади шляхом забезпечення належної координації планів законопроектних робіт, належного стратегічного планування курсу соціально-економічного розвитку країни.

На думку Венеціанської комісії, яка неодноразово закликала Україну до конституційної реформи, політична й конституційна криза в Україні показали, наскільки терміново

потрібні всеосяжні реформи. З наукового погляду пріоритетом повинна стати парламентська реформа. Як влучно зазначив О. Сас, цю проблему відчують вітчизняні політики, коли об неї ламають списи, намагаючись змінити форму державного правління, перерозподілити владні повноваження. Однак до раціональних дій справа так і не доходить, суперечливі політичні інтереси окремих політичних суб'єктів домінують над правом і над науковою теорією [9, с. 10]. Саме тому знаходження компромісного балансу повноважень між Президентом України, урядом і парламентом на сьогодні залишається відкритим питанням.

Логічним продовженням процесу планування є безпосередня розробка законопроекту, передбаченого в плані законопроектних робіт. Законопроекування можна розглядати як відносно самостійну процедуру, що здійснюється послідовно, складається з комплексу заходів, підпорядкованих завданням підготовки якісного закону, які можуть бути зведені до чіткого переліку стадій.

Ми розділяємо позицію І. Терлецької, яка детально розглянула й обґрунтувала раціональну модель законопроекування, що розгортається на таких стадіях:

¹ Практика планування в нашій державі починається з 1995 р., коли Інститут законодавства Верховної Ради України разом із Секретарем Верховної Ради України розробив методологію планування законодавчої діяльності й формування плану законодавчих робіт.

– *формування ідеї закону* (ретельне вивчення проблемної ситуації певної сфери суспільних відносин, що підлягає врегулюванню; визначення цілей правового регулювання й орієнтовних варіантів розвитку суспільних відносин, а також шляхів досягнення цих цілей; формування ідеї про правову норму, окремий законодавчий акт; опублікування ідеї закону та її громадське обговорення; прийняття офіційного рішення щодо необхідності розробки спеціального закону);

– *прогнозування законопроектування* (систематичні науково-прикладні дослідження щодо майбутнього стану, основних напрямів розвитку системи права й законодавства, його окремих галузей; формування ідеї про концептуальні зміни вітчизняного законодавства, пропозиція шляхів його реформування чи вдосконалення; опублікування результатів прогнозу та їх громадське обговорення; прийняття офіційного рішення про необхідність розробки базового закону (основ законодавства) чи пакету законів із регулювання певної сфери суспільних відносин);

– *планування законопроектування* (складання планів законопроектних робіт і програм розвитку законодавства з визначенням законопроектної стратегії, термінів і виконавців; надання офіційного доручення виконавцям щодо розробки законопроекту та її термінів);

– *підготовка проекту закону;*
– *організаційно-технічне й інформаційне забезпечення формування та діяльності робочої групи;*

– *підготовка концепції закону* (розробка й експертиза проекту концепції, її узгодження з науковцями та зацікавленими установами; опублікування й громадське обговорення; розгляд і затвердження уповноваженими органами);

– *розробка законопроекту* (підготовка тексту законопроекту з використанням вимог і правил законодавчої техніки; опублікування законопроекту та його громадське обговорення);

– *погодження законопроекту із зацікавленими органами;*

– *експертиза законопроекту* (проведення обов'язкової правової та інших видів спеціальних експертиз законопроекту, необхідність яких визначена окремими рішенням; остаточне доопрацювання проекту) [10, с. 10].

У статті ми зупинимося на дослідженні саме тих стадій, які передують внесенню законопроекту суб'єктом законодавчої ініціативи та його реєстрації.

Робота над законопроектом починається з визначення суб'єктарозробника. На відміну від законодавчого процесу, коло суб'єктів законотворення значно ширше. Так, в Україні законопроекти можуть

розробляти депутати, наукові установи, громадські організації, окремі особи. Що стосується міжнародного досвіду, то законодавство Канади, наприклад, визнає існування п'яти джерел законів: загальна громадськість, міністри Кабінету, державні службовці, парламентарі (сенатори та депутати), суди й адміністративні органи [11, с. 25].

Доречною була б практика створення умов для залучення до законопроектної роботи вчених-юристів; залучення (на тендерних засадах) до підготовки законопроектів за кошти державного бюджету неурядових організацій, що займаються дослідницькою й аналітичною діяльністю, що стало б запорукою оптимізації законодавчого процесу. На нашу думку, юридичним ініціатором законопроекту повинні вважатися ті компетентні органи, які висунули ідею підготовки законопроекту. Первинні варіанти законопроектів повинні розробляти працівники зацікавлених відомств, які добре знають потреби галузі.

Деякі науковці пропонують створити міжвідомчі та міжтериторіальні наукові колективи для розробки важливих законопроектів [12, с. 34]. Окремі теоретики дотримуються позиції, що розробниками проектів не можуть бути міністерства, відомства, установи. Оскільки проекти законів, які вносить уряд, створюються ним для задоволення

відомчого інтересу, а також нехтуються об'єктивні потреби, «...за своєю якістю та юридичними параметрами законопроекти, які подаються урядом, часто схожі не на закони, а на перелік заходів, сформульованих на дуже низькому рівні» [13, с. 4–10]. Дійсно, якщо порівняти законотворчість уряду перших років незалежності нашої держави, то вона була поспішною; відповідно, недосконалих законопроектів було чимало. Останнім часом у зв'язку з реформуванням правової системи, зростанням уваги до законотворення якість розроблених законів покращилася. Кроком до цього стало також введення на різних етапах проектування численних перевірок та експертиз. Саме тому, вважаємо, не потрібно обмежувати урядову законотворчість, оскільки в міністерствах існують прогалини в правовому регулюванні.

Розробники проектів у світовій практиці визначаються по-різному. У Великій Британії значна роль у цій сфері відводиться уряду. Уряд готує основну частину законопроектів, а рядові члени парламенту мають право представляти тільки ті зі своїх законопроектів, які схвалив уряд [14, с. 119]. У США розробка законопроектів покладається на відповідні комітети або підкомітети палати представників і сенату [15, с. 53–57]. У Німеччині 80% законів є проектами, запропонованими

Федеральним Урядом. Проекти складаються співробітниками міністерств – референтами [16, с. 81]. Багато країн запровадили практику розроблення законопроектів на конкурсній основі (Швеція, Австрія).

Щодо законопроектів вважимо, що проводити підготовку проекту повинні ті особи, які володіють фаховими знаннями, практичними навичками. У цьому питанні буде доречно перейняти світовий досвід створення шкіл із нормопроектів, де б навчали «писати» закони з дотриманням усіх вимог законодавчої техніки. На жаль, в Україні не існує постійно діючого закладу, у якому б проводилося навчання правил юридичної техніки й культури нормотворення для державних службовців, до обов'язків яких належить розробка законопроектів. У деяких країнах такі школи успішно працюють, причому за підтримки перших осіб держави. В Італії, наприклад, патроном інституту з вивчення документації й законодавства є сам Президент Італії, а діяльність інституту фінансується за рахунок членських внесків і грантів парламенту [17, с. 263].

Доречно було б і в Кабінеті Міністрів України, а також у Верховній Раді України створити окремий відділ (або комітет, попередньо вирішивши питання щодо розширення суб'єктів законодавчої ініціативи), який би займався розробкою зако-

нопроектів. Важливим елементом механізму законотворення є відносини між учасниками законодавчої діяльності, що виникають у процесі підготовки законопроектів і регулюються різними нормативними актами. Підготовка проектів законів здійснюється в порядку, передбаченому Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України, іншими актами Верховної Ради України. Особливістю нормативно-правової регламентації порядку підготовки, прийняття, реєстрації нормативних актів є те, що на сьогодні ці питання не врегульовані належним чином. Підготовка нормативно-правових актів, їх реєстрація регулюються переважно підзаконними нормативними актами, у той час, як постає з багатьох норм Конституції України, унормування цього процесу повинно здійснюватися на рівні закону.

Процес розробки проектів законів постає з об'єктивної необхідності в правовому регулюванні певного спектру суспільних відносин. Основною причиною, яка спонукає до створення закону, є прогалини в правовому регулюванні, застарілість норм права, невідповідність останніх умовам життя, а отже, нездатність належним чином врегулювати суспільні відносини. Цікаво, що в окремих державах романо-германської правової системи поштовхом до підготовки законопроектів є між-

народні зобов'язання, великий чи малий депутатський запит, результат судового розгляду [18, с. 25].

Згідно з положеннями шостого розділу Регламенту Верховної Ради України проекти законів розробляються:

- за правом, визначеним законом;
- за дорученням Верховної Ради України;
- на замовлення на договірній основі;
- в ініціативному порядку.

Деякі країни містять у своєму законодавстві особливі положення, які спонукають державні установи розробляти законопроекти. Так, у Японії проекти законів розробляються за порушенням питання відповідно до службових обов'язків; інтерпеляцією в парламенті; вимогою засобів масової інформації; пропозиціями, напрацьованими на нарадах; клопотанням зацікавлених груп і громадських організацій; рекомендаціями державних установ; внесенням відповідного питання Кабінетом міністрів Японії або правлячою партією [19, с. 21]. Згідно із законодавством нашої держави, якщо законодавчий орган доручає розробити законопроект, саме доручення є моментом, із якого розпочинається робота з підготовки законопроекту. Стадія початку процесу розробки законопроектів у нашій державі взагалі не регламентована. Єдиним норма-

тивно закріпленим моментом цього етапу є вищеназване положення регламенту.

Відрізняється в цьому питанні процес законотворення в розвинутих державах, який вже на цій стадії детально описаний і нормативно закріплений. Якщо розглянути аналогічну ситуацію (розроблення за дорученням) у Канаді, то початком законопроектної роботи буде вважатися виданий Кабінетом міністрів Канади Протокол рішення про затвердження Меморандуму. Для того щоб розпочати законопроекування, ініціатор розробляє такий документ, як Меморандум до Кабінету міністрів Канади, у якому окреслюється політика, а також міститься прохання про надання повноважень на розробку проекту. Меморандум складається з двох частин. Перша – рекомендації міністерства щодо того, щоб конкретна законодавча пропозиція була розроблена у вигляді білля (законопроекту) та запропонована парламенту. Друга частина є аналізом можливих варіантів розгляду питання та поясненням їх переваг і недоліків. Тільки якщо Кабінет міністрів Канади затвердить Меморандум, він приймає Протокол рішення, який уповноважує відділ законодавства Міністерства юстиції Канади розробити проект закону згідно з інструкціями, що в ньому містяться [20, с. 122].

У цілому найкращий спосіб підготовки законодавчого тексту, як свідчить практика багатьох країн, полягає в роботі над ним на двох стадіях: розроблення наукової концепції й формулювання тексту на основі обраної концепції. Створення наукової концепції – та фаза законотворення, на якій велика увага приділяється соціальній інформації. Дані про етапи законодавчого процесу показують, що вона застосовується найширше на стадії формування перших наукових концепцій нового закону (Австрія, Фінляндія, Угорщина, Італія, Латвія, Словаччина, Іспанія), ще частіше її використовують під час написання законопроекту. У багатьох випадках соціальна інформація сама по собі може бути мотивом розробки нових законів. Проблема відкритості законотворчого процесу, яка існує в нашій державі, не зводиться лише до можливості громадян спостерігати за голосуванням у парламенті, а передбачає їх право своєчасно отримувати інформацію про зміст законопроектів, хід їх підготовки. Так, прикладом може слугувати звичайна практика Франції, коли офіційне видання парламенту «Journal Official» виходить щоденно, Національні збори друкують «Бюлетень Національних зборів», Сенат – «Бюлетень оперативних повідомлень» [21, с. 14]. В українському законодавстві із цього приводу зазначено, що під-

готовлені проекти законів за рішенням ініціатора їх розробки можуть бути опубліковані для обговорення державними органами, науковими установами, громадськістю. Обов'язковим є лише опублікування законопроектів, що виносяться на всеукраїнський референдум. Другий етап – робота над текстом законопроекту. Вона починається з визначення основних засадних положень проекту в цілому та його складових частин, визначення структури законопроекту, розміщення матеріалу за розділами та главами.

Треба зазначити, що в перші роки незалежності для законотворення була характерна відсутність попереднього вивчення наукової концепції, яку законопроект повинен конкретизувати. Це призвело до появи законопроектів, які відображали лише погляди їх розробників і не враховували повної оцінки всіх факторів і чинників, що обумовлювали необхідність розробки законопроектів. Як наслідок, більшість законопроектів, які виносилися на розгляд парламенту, були просто запозичені із законодавства інших країн, здебільшого Росії. При цьому не враховувалися наслідки дії таких актів у місцевих умовах. Зараз в Україні робота з підготовки проектів законів переважно покладається на робочу групу уповноваженого органу, членами якої є представники відповідного міністерства або структурного

підрозділу органу державної влади. Підготовка проектів найскладніших актів законодавства, найважливіших державних програм може здійснюватись авторськими колективами, до складу яких залучаються наукові працівники, викладачі вузів, спеціалісти народного господарства, з оплатою за рахунок власних коштів міністерств і відомств, що відповідають за розробку проектів, та наступною компенсацією витрат на вказані цілі з резервного фонду Кабінету Міністрів України.

Серед шляхів вдосконалення порядку розробки законопроектів в Адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України, міністерствах і відомствах насамперед треба виділити необхідність внесення істотних змін до нормативно-правових актів, які регламентують порядок підготовки й розгляду проектів законодавчих актів в Адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України, міністерствах і відомствах. Відчувається гостра необхідність оперативного прийняття законодавчого акта, який би регулював питання процедури, організаційних і техніко-юридичних правил розробки законів міністерствами, виходячи з того, що згідно з п. 12 ст. 92 Конституції України організація й діяльність органів

виконавчої влади визначається на рівні закону. На рівні такого закону мали б визначатися загальні вимоги до укладання текстів законів усіма суб'єктами права законодавчої ініціативи (суб'єкти розробки проектів законів, планування законопроектних робіт, організаційні правила роботи над законопроектом, правила погодження законопроектів, здійснення правової експертизи).

Дієвим інструментом у цьому сенсі мав би стати дотепер не прийнятий закон «Про закони і законодавчу діяльність», передбачений ч. 1 ст. 90 Регламенту Верховної Ради України, який дозволив би попередньо визначитися з основними положеннями та принципами ще на стадії законопроекування, а також забезпечити гарантування врахування попередньо встановлених вимог до змісту законопроектів, акумулювати й впорядкувати всі складові щодо принципів, напрямів, мети, завдань, організаційно-правових форм, методів здійснення законодавчої діяльності². Аналіз законотворчості за останні дев'ятнадцять років після прийняття Конституції України дає підстави зрозуміти, що проблема ефективної роботи Верховної Ради України є нагальною для вирішення. Першим кроком на цьому шляху повинно стати комп-

² До речі, останній закон «Про закони і законодавчу діяльність» було ветовано 4 рази. Саме 11 липня 2003 р. парламенту остаточно не вдалося подолати вето Президента України. Наразі проект Закону України «Про закони і законодавчу діяльність» від 18 грудня 2006 р., внесений за ініціативою С. Ківалова та Д. Притики, відкликано 23 листопада 2007.

лексне нормативне регулювання законодавчої діяльності, оптимізація процесу творення закону ще до стадії внесення законопроекту до парламенту. Усунення недоліків і прогалин у правовому регулюванні на початкових стадіях приведе до

покращення ефективності роботи над законопроектами в парламенті, а отже, прийняття саме тих законів, які матимуть своєю метою задоволення суспільних потреб, що у свою чергу сприятиме довірі народу до парламенту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тимченко Г. Теоретико-правові засади ефективності законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Г. Тимченко ; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 220 с.
2. Богачова О. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Богачова ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 24 с.
3. Гарилов О. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование / О. Гарилов. – М. : Интерпракс, 1993. – 128 с.
4. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14–17. – Ст. 412.
5. Мацюк А. Законотворчий процес: поняття та основні його стадії / А. Мацюк // Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, травень 1996 р.) / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 80–86.
6. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації Конституції України / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 6. – С. 3–12.
7. Мадер Л. Законодательная процедура и качество законодательства / Л. Мадер // Материалы первого конгресса европейской ассоциации содействия законодательству (г. Баден-Баден, 9–11 сентября 1993 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawlibrary.ru/article1055200.html>.
8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України 1 липня 2010 р. № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.
9. Сас О. Організація роботи Верховної Ради України: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / О. Сас ; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2013. – 19 с.
10. Терлецька І. Законопроекткування в Україні: теоретико-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І. Терлецька ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2011. – 20 с.
11. Писаренко С. Законопроекткування: програма співробітництва між Міністерством юстиції Канади та Міністерством юстиції України / С. Писаренко. – К. : Б. в., 1999. – 230 с.

12. Грошовий Ю. Актуальні проблеми законодавчого процесу в Україні / Ю. Грошовий, В. Тацій // Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, травень 1996 р.) / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 1996. – С. 30–36.
13. Відомча законотворчість // Голос України. – 1997. – № 2. – С. 4–10.
14. Богдэнор В. Ограниченная власть (о процедурах в британском парламенте) / В. Богдэнор // Народный депутат. – М., 1991. – № 5. – С. 119–125.
15. Гаевский И. США: законодательная власть / И. Гаевский // Представительна власть. – 1995. – № 5. – С. 53–57.
16. Хандшу Э. Законодательство: программа и процедура / Э. Хандшу. – Гайдельберг : Дейкер и Мюллер, 1991. – 235 с.
17. Пагано Р. Навчання нормопроєктувальників: італійський досвід / Р. Пагано // Нариси з нормопроєктування : в 2 кн. – Оттава, 2000. – Кн. 2. – 2000. – 320 с.
18. Георгіца А. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики / А. Георгіца ; Чернівецький держ. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 1998. – 483 с.
19. Кодзіма К. Хоріцу га декіру маде (До появи законодавства) / К. Кодзіма. – Гьосей, 1979. – 35 с.
20. Thornton G. Legislative Drafting / G. Thornton. – 4th edn. – Butterworths, 1996. – 128 p.
21. Парламенты мира : сборник / Сов.-амер. фонд «Культ. инициатива». – М. : Высшая школа ; Интерпракс, 1991. – 622 с.